marife

dini araştırmalar dergisi
Turkish Journal of Religious Studies
cilt / volume: 25 • sayı / issue: 2 • kış / winter 2025

Klasik Arap Edebiyatında Cezadan Kurtuluş Anlatıları

Narratives of Deliverance from Punishment in Classical Arabic Literature

Muhammed Faruk Çakır

Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Arap Dili ve Belagatı Anabilim Dalı
Assist. Prof., Istanbul Medeniyet University Faculty of Thelology, Department of Arabic Language and Rhetoric
İstanbul / Türkiye
cakirfaruk25@gmail.com | https://orcid.org/0000-0002-7831-5075

Article Type / Makale Tipi
Research Article / Araştırma Makalesi

DOI: 10.33420/marife.1758774

Article Information / Makale Bilgisi
Received / Geliş Tarihi: 05.08.2025
Accepted / Kabul Tarihi: 09.10.2025
Published / Yayın Tarihi: 30.12.2025

Cite as / Atıf: Çakır, Muhammed Faruk. "Klasik Arap Edebiyatında Cezadan Kurtuluş Anlatıları". *Marife* 25/2 (2025) 445-470. https://doi.org/10.33420/marife.1758774

Plagiarism / İntihal: *This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. / Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.*

Copyright / Telif Hakkı: *"This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 (CC BY-NC-ND 4.0) International License." / "Bu makale Creative Commons Alıntı-GayriTicari-Türetilemez 4.0 (CC BY-NC-ND 4.0) Uluslararası Lisansı altında lisanslanmıştır."*

Klasik Arap Edebiyatında Cezadan Kurtuluş Anlatıları

Özet

Klasik Arap edebiyatı kaynakları, etkili sözün sağladığı çeşitli avantajları konu alan zengin bir anlatı mirasına sahiptir. Bu miras içerisinde, sözün cezai yaptırımları bertaraf edebilme gücü en dikkat çekici temalardan biri olarak öne çıkar. Nitekim Hicrî III. yüzyıldan itibaren telif edilmeye başlayan tarih, tabakât, edeb, muhâdarât ve nükte derlemeleri gibi farklı türdeki eserlerde; zekâ ve hitabet kudretine dayalı, yerinde ve zamanında söylenmiş hikmetli ve nükteli ifadelerin muhtemel tehlikeleri savuşturduğu veya verilmiş cezaların affına vesile olduğu çok sayıda anekdota rastlanmaktadır. Bu tür anlatılar, çoğunlukla klasik eserlerin farklı bölümlerine serpiştirilmiş olmakla birlikte konuyu müstakil bir başlık altında sistematik biçimde ele alan müelliflerin varlığı da söz konusudur. Bu çalışma, sözün affettirici gücünü merkeze alarak klasik anekdot literatüründe yer alan "cezadan kurtulma" temalı anlatılara odaklanmaktadır. Yapılan kapsamlı literatür taraması neticesinde, bu tür anlatıların münferit vakalardan ibaret olmadığı; bilakis, belirli retorik örüntüler ve toplumsal refleksler etrafında şekillenen ortak söylem stratejileri barındırdığı gözlemlenmiştir. Buradan hareketle incelenen yüzlerce örnek üzerinden, cezadan kurtulmaya yönelik yedi ana söylem stratejisinin öne çıktığı belirlenmiş, bu stratejilerden her biri seçilen temsilî rivayetler ışığında tematik bir bütünlük içerisinde ele alınarak değerlendirilmiştir. Çalışmada metin analizi ve tematik yorumlama yöntemleri kullanılarak bu anlatıların klasik Arap edebî geleneğindeki kültürel ve edebî temelleri aydınlatılmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda klasik anekdotlarda cezadan kurtulmak için başvurulan stratejilerden ilki, otoriteyi övme eğilimi olarak karşımıza çıkar. Cezaya müstahak görülen kişiler, hüküm makamındaki yöneticinin kudret, adalet ve âlicenaplık gibi meziyetlerini methederek merhamet talebinde bulunur. Bir sonraki strateji, dinî referanslara başvurudur. Zanlı veya mahkûm konumundaki kişiler, karar sahibinin dinî duyarlılıklarına ve vicdanına hitap ederek ilahî adalet vurguları ve nas otoritesi üzerinden cezai yaptırımların kaldırılmasına çalışır. Bir diğer strateji de dramatizasyon yeteneğidir. Özellikle hayatî tehlike ile karşı karşıya kalan zeki şahısların, içinde bulundukları durumu etkileyici ve abartılı bir şekilde tasvir etmeleri; ceza makamının merhamet ve insaf duygularını harekete geçirerek infazın durdurulmasına yol açabilmektedir. Hazırcevaplık ve kıvrak zekâya dayalı nükte ve espriler de cezadan kurtulma stratejileri arasında özel bir yere sahiptir. Bu temaya giren çok sayıdaki anekdot örneği, yerinde ve zamanında yapılan esprilerin karar merciinin öfkesini yatıştırarak cezai yaptırımları düşürebildiğini işler. Bir diğer etkili strateji ise hitabet yeteneğidir. Bu bağlamda klasik kaynaklar, suç isnadıyla karşı karşıya kalan kişilerin beliğ bir konuşma sayesinde bağışlandığına dair çok sayıda anlatı sunar. Cezadan kurtuluşun temel yollarından biri de etkili biçimde yapılmış müdafaalardır. Güçlü savunmaları konu alan anlatılarda suçlu ya da zanlı kişilerin ikna edici gerekçeler veya can alıcı istirhamlarla hüküm makamını etkileyerek affa mazhar oldukları görülür. Son olarak, doğruluk ve cesarete dayalı bir söz yahut duruş da cezadan kurtulmada belirleyici bir strateji olarak öne çıkar. Bu tür örneklerde kişi suçu inkâr etmez ya da af dilenmez; aksine, hatasını açık yüreklilikle kabul eder ve bu dürüst tutum çoğu zaman takdirle karşılanarak affedilmesine vesile olur. İlgili anekdot kültüründe cezadan kurtulmak için hangi strateji tercih edilirse edilsin, tüm örneklerde ortak bir unsur olarak zekâ parıltısının, belagat kudretinin ve ince nüktenin belirleyici bir rol oynadığı dikkat çekmektedir. Ayrıca klasik nükte edebiyatında özgün ve renkli bir temayı teşkil eden bu anlatılar, bireysel kurtuluş hikâyeleri olmanın ötesinde; dönemin toplumsal değer yargılarını, dil ve ifade biçimlerine dair incelikleri, otoriteye yönelik algıyı ve kültürel refleksleri yansıtan edebî ve sosyolojik belge niteliği de taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Arap Dili ve Belagatı, Edebiyat, Nükte, Ceza, Kurtuluş*

Narratives of Deliverance from Punishment in Classical Arabic Literature

Summary

Classical Arabic literary sources possess a rich narrative heritage that emphasizes the various advantages of eloquent speech. Among the most striking themes within this tradition is the power of speech to avert punitive measures. From the 3rd century AH onwards, numerous works—including histories, biographical dictionaries (ṭabaqāt), adab compilations, muḥāḍarāt, and jest anthologies—feature a wealth of anecdotes in which individuals, through timely and well-crafted witty or wise remarks grounded in rhetorical skill and intelligence, manage to defuse dangers or secure pardons from prescribed punishments. While such narratives are often scattered across different sections of

these works, some authors have approached the subject systematically, compiling the material under dedicated headings. This study focuses on the pardoning power of speech as reflected in classical anecdotal literature, particularly in narratives centered on the theme of "escaping punishment." A comprehensive review of the literature reveals that these accounts are not merely isolated incidents but instead follow recognizable rhetorical patterns and reflect shared social reflexes. Based on the analysis of hundreds of examples, seven principal discourse strategies for evading punishment have been identified. Each strategy is examined in detail through selected representative anecdotes, within a coherent thematic framework. The study employs textual analysis and thematic interpretation to illuminate the cultural and literary foundations of these narratives in the classical Arabic tradition. The first prominent strategy is praise of authority, wherein the accused seeks mercy by extolling the ruler's power, justice, and magnanimity. A second strategy involves invoking religious references: the accused appeals to the judge's piety and conscience by emphasizing divine justice and citing scriptural authority to mitigate or annul the punishment. A third approach foregrounds dramatization, where individuals—often in life-threatening situations—describe their plight in emotionally charged and sometimes exaggerated terms, thereby eliciting compassion and halting execution. Another notable strategy centers on wit and repartee; many anecdotes illustrate how timely and clever remarks succeed in diffusing anger and averting penalties. Rhetorical eloquence also emerges as an effective means of defense. Numerous accounts describe individuals escaping punishment solely through the persuasive force of a compelling speech. Similarly, strong and well-reasoned defenses—whether grounded in logic or emotional appeal—often influence the judgment of those in power. Lastly, a stance grounded in honesty and courage constitutes a significant strategy. In such cases, individuals refrain from denial or begging for mercy, instead openly and bravely admitting their faults, which frequently elicits admiration and clemency from the ruling authority. In conclusion, regardless of which strategy is employed, all examples share a common reliance on intellectual agility, rhetorical mastery, and subtle humor. Beyond mere tales of personal salvation, these anecdotes—an essential component of classical Arabic nukta literature—also serve as valuable literary and sociological documents that reflect the cultural norms, linguistic sensitivities, perceptions of authority, and societal values of their time.

Keywords: *Arabic Language and Rhetoric, Literature, Wit, Punishment, Escape*

Giriş

Arap irfanı, sözü asırlar boyunca yüksek bir değer olarak telakki etmiş; yerinde ve basiretle sarf edilen ifadeleri, fazilet ve liyakatin açık bir nişânesi olarak değerlendirmiştir. Bu durum Hicrî III. yüzyıldan itibaren telif edilen çeşitli eserlerde, zekâ ve hitabet kudretine dayanan sözlerin müspet karşılık bulduğu binlerce anekdot örneğinde görülebilir.[1] Bu eserler, hikmetli ve nükteli bir söz sayesinde bir kese altınla ödüllendirilen, ağır bir hiciv ya da eleştiriye rağmen affedilen yahut ciddi bir sorumluluktan muaf tutulan şahsiyetlere dair dikkat çekici vakalar ihtiva etmektedir. Bu anlatılar içerisinde en çarpıcı olanları ise ölüm veya hapis gibi ağır cezaların, yalnızca sözün kudreti ve nüktenin zarafetiyle bertaraf edildiği misaller teşkil etmektedir ki çalışmamız bu türden anekdotlara odaklanmaktadır.

Klasik edebiyatta "Cezadan Kurtulma"[2] başlığı altında konumlandırabileceğimiz bu anekdotlar, yalnızca müstakil nükte mecmualarında değil; aynı zamanda ansiklopedik edebiyat kaynakları, tarih kitapları, tabakât, muhâdarât, emâlî ve mecâlis türü eserler gibi son derece zengin ve çeşitli bir literatür içerisinde yer

1 Hüseyin Günday, "Ebû İshâk Müzebbid el-Medînî'nin Mizahında Öne Çıkan Temalar ve Karakteristik Özellikler", Dergiabant 8/1 (31 Mayıs 2020), 187.

2 Söz konusu temayı ele alan anekdot derleyicileri, bunu farklı biçim ve üsluplarla dile getirmiş; ortak bir terim üzerinde uzlaşı sağlandığına dair bir kayıt veya yeknesaklık görülmemiştir.

almaktadır. Bu türden rivayetler çoğu zaman ilgili eserlerde münferit anlatılar olarak dağınık biçimde yer alsa da söz konusu edebî malzemeyi tematik bir bütünlük içinde sunmayı amaçlayan müelliflerin varlığı da dikkat çekicidir.

Bu bağlamda mesela Câhiz'in (öl. 255/869) *el-Mehâsin ve'l-ezdâd*[3], İbn Kuteybe'nin (öl. 276/889) *ʿUyûnü'l-ahbâr*[4], Zemahşerî'nin (öl. 538/1144) *Rebîʿü'l-ebrâr*[5], Kayrevânî'nin (öl. 413/1022) *Cemʿu'l-cevâhir*[6], İbnü'l-Cevzî'nin (öl. 597/1201) *el-Ezkiyâ'*[7], Vatvât'ın (öl. 718/1318) *Gurarü'l-hasâ'si'l-vâzıha*[8] adlı eserlerinde, cezadan kurtuluş temasına ilişkin çok sayıda anekdot belirli başlıklar altında bir araya getirilmiştir. Nükte kültürüyle ilgilenen hemen hiçbir müellifin kayıtsız kalmadığı bu tema, zamanla müstakil bir çalışmanın da konusu olmuştur. Nitekim Ali b. Yûnus es-Saʿdî'ye[9] nispet edilen *Rekâ'iku'l-hulel fî dekâ'iki'l-hiyel*[10] adlı antoloji Arap dünyasında stratejik zekâ kabiliyetinin edebî tezahürlerini yansıtan üç yüze yakın örnek sunmaktadır.[11] Benzer bir eğilim, daha geç dönem eserlerinde de göze çarpmaktadır. Örneğin el-Enbârî, (öl.?) *el-Muhtâr min nevâdiri'l-ahbâr*[12] adlı eserinde, Berkûkî (öl. 1363/1944 ise *Kitâbü'z-Zehâ'ir ve'l-ʿabkariyyât*[13] adlı çalışmasında bu kapsama giren rivayetleri özel bir başlık altında toplamışlardır.

Klasik *nevâdir* kültürüne ilişkin günümüz akademik literatüründe de söz konusu temaya yer yer temas edildiği görülmektedir. Nitekim Abbâsî mizahına odaklanan bir doktora tezinde "Hazırcevaplık ve Zor Durumdan Ustaca Kurtulmak" başlığı altında bu konu kısaca ele alınmış; özlü değerlendirmeler eşliğinde birkaç temsilî örnek sunulmuştur.[14] Diğer taraftan hazırcevaplık olgusunu merkeze alan bir makalede, "Hazırcevap Oluşun Sağladığı Avantajlar" ana başlığı altında "Veril-

[3] Amr b. Bahr Câhiz, *el-Mehâsin ve'l-ezdâd*, thk. Muhammed Sevîd (Beyrut: Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, 2002), 65-69.

[4] İbn Kuteybe Dîneverî, *'Uyûnü'l-ahbâr* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1997), 1/173-185.

[5] Cârullah Zemahşerî, *Rebîʿül-ebrâr ve nusûsu'l-ahyâr* (Beyrut: Müessesetü'l-Aʿlemî, 1991), 3/329-343.

[6] el-Husrî el-Kayrevânî, *Cemʿül-cevâhir fi'l-mülah ve'n-nevâdir*, thk. Ali Muhammed el-Becâvî (Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1987), 18-21.

[7] Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn İbnü'l-Cevzî, *Kitâbü'l-Ezkiyâ'* (b.y.: Mektebetü'l-Gazâlî, ts.), 114-124.

[8] Ebû İshâk Burhâneddin Vatvât, *Gurarü'l-hâsâisi'l-vâzıha*, thk. İbrâhim Şemsüddîn (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 2008), 477 vd.

[9] Eserin tahkikini gerçekleştiren el-Beleyhed, müellifin hayatına dair bilgilerin son derece sınırlı olduğunu belirtmekte; mevcut bazı verilerden hareketle onun hicrî VII. yüzyılda yaşamış olabileceği kanaatine varmaktadır. Bkz. Ali b. Yûnus es-Saʿdî, *Rekâ'iku'l-hulel fî dekâ'iki'l-hiyel*, thk. Hamed el-Beleyhed (Beyrut: el-Müessesetü'l-'Arabiyye li'd-Dirâsât ve'n-Neşr, 2022), 9.

[10] Bu eser ilk kez 1976'da Paris Yazma Eserler Kütüphanesinde Rene R. Khawam tarafından ortaya çıkarılmış ve Fransızca'ya tercüme edilmiştir. Suudi araştırmacı Hamed el-Beleyhed ise çeşitli nüshalarını bir araya getirmiş ve önceki çalışmadaki ciddi eksikleri gidererek 2022 yılında eserin kapsamlı bir tahkikini neşretmiştir.

[11] Bu rivayetlerin önemli bir bölümü doğrudan hapis, ölüm vb. bir cezadan kurtulma temasına odaklanmaktadır.

[12] Muhammed b. Ahmed el-Enbârî, *el-Muhtâr min nevâdiri'l-ahbâr*, thk. Hâlid Ahmed es-Süveydî (Dımaşk: Dâru Kenân, 2011), 65-73.

[13] Abdurrahmân el-Berkûkî, *Kitâbü'z-Zehâ'ir ve'l-ʿabkariyyât* (Mısır: Mektebetu's-Sekâfeti'd-Dîniyye, ts.), 2/100 vd.

[14] Yusuf Doğan, *Abbasîlerde Mizah* (Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Yayınevi, 2012), 230-232. Burada aktarılan örnekler, ölüm gibi ağır cezalardan kurtulmaya ilişkin değil; kişiyi farklı türden sıkıntılı durumlardan koruyan nükteli anlatılardır.

miş Bir Cezadan Kurtulmak" ara başlığı açılmış ve burada ilgili temayı yansıtan bir anekdota yer verilmiştir.[15] Klasik Arap mizahının öne çıkan bir nüktedanının ele alındığı bir makalede ise bu temaya, tek bir örnek üzerinden temas edilmiştir.[16] Benzer şekilde, klasik bir anekdot derlemesinin incelendiği bir yüksek lisans tezinde iki örnek[17]; tarafımızca hazırlanan doktora tezinde ise altı örnek anekdot üzerinden konuya dair çeşitli çözümlemeler ve değerlendirmeler yapılmıştır.[18]

Mevcut literatürde cezadan kurtulma temasıyla ilişkili anekdotlara sınırlı sayıda ve çoğunlukla münferit örnekler düzeyinde değinildiği, bu anlatıların sistematik bir yaklaşımla tasnif edilerek bütüncül biçimde ele alındığı müstakil bir çalışmanın ise bulunmadığı görülmektedir. Bu eksikliği gidermeyi hedefleyen çalışmamız, konuyu özgün ve kapsamlı bir çerçevede ele almayı amaçlamaktadır. Bu doğrultuda, cezadan kurtulma teması etrafında şekillenen anlatılar geniş kapsamlı bir literatür taramasıyla tespit edilmiş; ardından bu anlatılarda öne çıkan söylem stratejileri belirlenerek tematik başlıklar hâlinde sınıflandırılmıştır.[19] Bu stratejilerden her biri, temsil gücü yüksek örnekler üzerinden çözümlemeye tabi tutulmuş; böylece hem meselenin kavramsal çerçevesi çizilmeye hem de bu tür anlatıların dayandığı ortak retorik ve kültürel zemin aydınlatılmaya çalışılmıştır. Anekdot çevirilerinde vurguyu yansıtmak için serbest bir çeviri usulü benimsenmiştir.

1. Cezadan Kurtulmak İçin İzlenen Temel Stratejiler

Klasik Arap edebiyatında yer alan çok sayıda anekdot, zekâ ve hitabet kabiliyetinin ürünü olan nükteli cevapların, hikmetle yoğrulmuş veciz ifadelerin, parlak methiyelerin, etkileyici dinî telkinlerin ve sağlam temellere dayanan müdafaaların; çoğu zaman hak edilmiş bir cezanın düşürülmesine vesile olduğunu ortaya koymaktadır.[20] Hatta bazı rivayetlerde, cezanın bertaraf edilmesiyle yetinilmeyip, suç isnadına muhatap kişilerin maddî ödüllerle yahut yönetime yakın konumlarla taltif edildiği sahnelere dahi rastlanmaktadır. Bu örneklerin ortak paydasında, sözün kudretine dayalı bir kurtuluş anlatısının yer aldığı; kişinin canı, özgürlüğü yahut itibarının, sergilenen dil mahareti sayesinde korunabildiği görülmektedir.

Cezadan kurtulma temalı rivayetler bir bütün olarak değerlendirildiğinde bunların münferit anlatılar olarak kalmadığı; aksine, zamanla belirli söylem örüntülerinin etrafında şekillenen birtakım ortak stratejiler barındırdığı görülmektedir. Vakalar ilk bakışta çeşitlilik arz etse de altında yatan retorik mantık ve toplumsal reflekslerin önemli ölçüde benzeştiği; bu yönüyle de büyük oranda tematik başlık-

[15] Şener Şahin, "Klasik Arap Nesrinde 'Hazırcevaplık' Olgusu", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/1 (01 Ocak 2009), 349-350.

[16] Günday, "Ebû İshâk Müzebbid el-Medînî'nin Mizahında Öne Çıkan Temalar ve Karakteristik Özellikler", 186.

[17] Şükrü Dinçer, *Bir Mizah Kaynağı Olarak İbn 'Âsım el-Endelüsî'nin Hadâiku'l-Ezâhir Adlı Eseri* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, 2017), 93-94.

[18] Muhammed Faruk Çakır, *Klasik Arap Edebiyatında Nükte Derleyiciliğinin İlk Sistematik Örneği: el-Ecvibetü'l-Müskite* (Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi, Doktora, 2023), 186-188.

[19] Birden fazla stratejinin iç içe geçtiği örneklerde sınıflandırma yapılırken anlatının baskın söylem yönelimi esas alınmıştır.

[20] Şahin, "Klasik Arap Nesrinde 'Hazırcevaplık' Olgusu", 350.

lar altında sınıflandırılabilecek tutarlı bir anlatı düzeninin ortaya çıktığı söylenebilir. Bunlar arasında, otoritenin gücüne ve erdemine hitap eden övgü dolu ifadeler; dinî referanslarla vicdana seslenen telkinler; ajitasyon dolu dramatik anlatımlar, zekâ ürünü nükte ve espriler; mantıksal ikna ve hitabet gücü; delil, şahitlik ya da duygusal çağrılarla yapılan savunmalar ve nihayetinde dürüstlük, vakur duruş ve açık sözlülükle dolu cesur beyanlar öne çıkar. Makalenin takip eden kısımlarında işaret edilen söylem stratejilerinin her biri, klasik kaynaklarda yer alan temsili anekdotlar ışığında müstakil olarak incelenecektir.

1.1. Otoriteyi Övme

İnsanlık tarihi boyunca bireyler, zor durumlarla karşılaştıklarında, kendilerini savunmak yahut muhataplarını ikna etmek amacıyla çeşitli yollar aramış ve bu doğrultuda son derece mahir stratejiler geliştirmişlerdir. Bu stratejiler arasında otoriteyi övme, en etkili ve yaygın kullanılan yöntemlerden biri olarak öne çıkar. Zira otoriter yapıların egemen olduğu toplumlarda yahut güçlü liderlerin hüküm sürdüğü dönemlerde, doğrudan itiraz yahut açıkça muhalefet çoğu zaman ağır sonuçlar doğurmuş; bireyler bu risklerden kaçınmak adına daha dolaylı ve temkinli üsluplara yönelmiştir.[21] Bu bağlamda klasik kaynaklarda yer alan çok sayıdaki anekdot, cezayı hak eden kişilerin, yöneticilerin kudretini, erdemini ve yüceliğini ön plana çıkararak affa ya da hoşgörüye layık görülmeyi amaçlayan söylemlerini ele alır. Bu çerçevede söz konusu kaynaklardan, övgüler aracılığıyla affın nasıl kazanıldığını gösteren birtakım örnekler sunulacaktır. Bu anlatılar, kişisel kurtuluş hikâyeleri olmakla kalmayıp, aynı zamanda klasik edebiyatın adalet, merhamet ve sözün tesiri gibi temel kavramlara yaklaşımını da yansıtmaktadır.

Aşağıdaki ilk örnekte, zeki bir suçlunun işlediği kabahatten sıyrılmak için otoritenin erdemlerini öne çıkarmaya dayalı bir strateji geliştirdiği görülmektedir. Suçlu, sahip olduğu cüretkarlığı yöneticinin faziletlerine bağlamakta ve bu sitayişkâr üslupla kendini affetirmeye çalışmaktadır:

> Müberrid anlatıyor: Selm b. Nevfel ed-Di'lî Kinâne oğullarınının efendisiydi. Bir gün, kendi akrabalarından biri çıkıp Selm'in oğlunu yaraladı. Fiili işleyen adam yakalandı, kolundan tutulup Selm'in huzuruna çıkarıldı. Selm "Bana karşı neyine güvendin? Ne cesaretle böyle bir işe kalkıştın? Hiç mi gazabımdan korkmadın?" dedi. Adam hiç istifini bozmadan "Biz seni, öfkesini yutup cahilin cehaletine sabredecek olgunluktasın diye başımıza reis seçmedik mi? Hâl böyleyken ben ne diye korkayım ki?" cevabını verdi. Selm bu sözden etkilenip adamı bağışladı.[22]

Diğer bir anekdot ise, Abbâsî döneminde cereyan eden bir hilâfet mücadelesinin ardından gelişen dramatik bir yüzleşme sahnesini ve bu sahnede inşâd edilen

[21] Scott, güçlü otoritelere karşı açık muhalefetin riskli olduğu bağlamlarda, bireylerin daha örtük, dolaylı ve retorik stratejilere yöneldiğini söyler. Konu hakkında detaylı analizler için bkz. James C. Scott, *Domination and the Arts of Resistance* (New Haven: Yale University Press, 1990), 18-45.

[22] Ebü'l-Kâsım Ali b. el-Hüseyin İbn 'Asâkir, *Târîhü Dımaşk*, thk. Ömer b. Garâme el-'Ammûrî (b.y.: Dâru'l-Fikr, 1995), 56/256; Ebû Hayyân Tevhîdî, *el-Besâir ve'z-zehâir*, thk. Vedâd el-Kâdî (Beyrut: Dâru Sâdır, 1988), 3/51-52.

veciz bir beytin, siyasal suçun yükünü hafifleterek affı celp edişini konu edinmektedir. Bilindiği üzere Halife Me'mûn (öl. 218/833), hilâfeti sırasında başkenti Merv'e taşımış; bu tercihi ve izlediği bazı politikalar, Bağdat halkı nezdinde ciddi rahatsızlık uyandırmıştır. Neticede Bağdatlılar, Halife Me'mûn'u gıyaben azlederek hilâfet makamı için Hâşimî hânedânına mensup bir şahsiyet olan İbrâhim b. Mehdî'ye (öl. 224/839) biat etmişlerdir. Biati kabul eden İbrâhim, Bağdat'ta kendi adına hutbe okutmuş ve böylelikle Me'mûn'a doğrudan meydan okumuştur. Ancak Me'mûn'un Bağdat'a yaklaşmasıyla birlikte gizlenmek zorunda kalan İbrâhim, yaklaşık altı yıl boyunca gözlerden uzak yaşamış ve nihayetinde yakalanarak Halife'nin huzuruna çıkarılmıştır.[23] Bu kritik buluşma anında İbrâhim, yalnızca siyasî bir figür değil, aynı zamanda edebî kudretiyle tanınan bir şairdir. Huzurda söylediği iki beyit hem bir itiraf hem de mahirane bir af dileğidir:

أَتَيْتُ ذَنْباً عَظِيماً وَأَنْتَ لِلْعَفْوِ أَهْلُ

فَإِنْ عَفَوْتَ فَمَنٌّ وإِنْ جَزَيْتَ فَعَدْلُ

Büyük bir günahla geldim fakat
Affetmek şanındandır senin, affet
Eğer bağışlarsan lütuf olur
Cezalandırırsan da adalet

Rivayete göre bu etkileyici edebî istirhamın ardından, halife mecliste bulunanlara İbrâhim hakkında ne tür bir hüküm vermek gerektiğini sormuş ve her biri cezalandırma yönünde görüş beyan etmişti. Her biri farklı bir infaz yöntemi önermekteydi; zira onların nazarında siyasî suçun karşılığı yalnızca ölümdü. Halife Me'mûn, son olarak huzurda bulunan seçkinlerden Ahmed b. Hâlid'e yönelerek onun kanaatini sordu. Ahmed'in verdiği cevap, siyasî bir tavsiyeden çok, ahlâkî bir manifesto niteliğindeydi ve İbrahim'in beyti kadar tesirliydi:

— Eğer onu öldürürseniz, sizin gibi bir hükümdarın, onun gibi birini öldürdüğü daha önce görülmüştür. Ama eğer onu affederseniz, sizin derecenizdeki bir sultanın, onun gibisini bağışladığı tarihte vâki değildir. Şimdi siz söyleyin: Başkalarıyla paylaştığınız bir fiili mi tercih edersiniz, yoksa yalnızca size mahsus olacak bir fazileti mi?"

Bu sözler karşısında Me'mûn sükût edip başını öne eğdi. Ardından başını kaldırarak şöyle dedi:

— Yeniden söyle, ey Ahmed!"

Ahmed sözünü tekrar etti.

Bunun üzerine Halife Me'mûn, tebessüm ederek şu veciz cevabı verdi:

— O hâlde biz, fazilette tek olmayı tercih ederiz. Ortaklıkta bir hayır görmeyiz."[24]

[23] İbrahim Sarıçam, "İbrâhim b. Mehdî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/320-321.

[24] el-Muhsin b. Ali Tennûhî, *el-Ferec ba'de'ş-şidde li't-tennûhî*, thk. 'Abbūd eş-Şâlcî (Beyrut: Dâru Sâdır, →

Literatürde otoriteyi yüceltmeye dayalı stratejilerin yalnızca canı kurtarmaya değil, zaman zaman nimet ve yakınlık kazandırmaya da vesile olabildiği örnekler mevcuttur. Aşağıda aktarılan kıssada, açık sözlülükle harmanlanan nükteli ve sitayişkâr ifadeler hem can kurtarmış hem de ikram ve ihsan kapılarını ardına kadar aralamıştır:

> Mus'ab b. Zübeyr, Muhtâr'ın taraftarlarından bir adamı yakalattı ve boynunun vurulmasını emretti. Bunun üzerine adam, vakur ama mahzun bir sesle şöyle seslendi:
>
> Ey Emir! Kıyamet günü, bu güzel yüzün ve ışık saçan simanla Rabbimin huzuruna çıktığında, benim de senin eteğine sarılıp "Ey Rabbim! Mus'ab'a sor, beni hangi sebeple öldürdü?" demem hiç hoşuna gider mi?
>
> Bu sözler Mus'ab'ın yüreğine dokundu ve:
>
> — Bırakın gitsin, dedi.
>
> Adam yine söz aldı ve ekledi:
>
> — Madem hayatımı bağışladın, bari refah ve huzur içinde yaşat!
>
> Mus'ab da cömertçe:
>
> — Ona yüz bin dirhem verin, diye emir verdi.
>
> Adam devam etti:
>
> — Anam babam sana feda olsun! Allah şahit ki bu yüz binin ellisini İbn Kays er-Rukayyât'a ayırıyorum.
>
> Mus'ab hayretle sordu:
>
> — Neden?
>
> — Hakkında şöyle dediği için:
>
> إِنَّمَا مُصْعَبٌ شِهابٌ مِنَ اللهِ تَجَلَّتْ عن وَجهِه الظَّلْمَاءُ
>
> مُلْكُهُ مُلْكُ رَحمَةٍ لَيْسَ فِيهِ جَبَرُوتٌ يُخْشَى وَلا كِبْرِيَاءُ
>
> يَتَّقِي اللهَ في الأُمُورِ وَقَدْ أَفْ لَحَ مَنْ كانَ هَمُّهُ التِّقَاءُ
>
> *Mus'ab, Allah'ın parlayan bir yıldızıdır*
> *Onun yüzü suyu hürmetine dağılır karanlıklar*
> *Hükmü rahmetle doludur; orada asla*
> *Ne korku veren bir zorbalık ne de kibir vardır*
> *Her işinde Allah'tan korkar*
> *Takvayı dert edinen de kurtuluşa ulaşır*
>
> Mus'ab bu sözlere gülerek:
>
> — Sende babacan bir tavır görüyorum, dedi.

→

1978), 3/335-336; Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî târîhi'l-ümem ve'l-mülûk*, thk. Muhammed Abdülkadir 'Atâ - Mustafa Abdülkâdir 'Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1992), 10/213-214.

Adamın yanından ayrılmasına izin vermeyen Mus'ab onu maiyetine alarak ikram ve iyilikle muamele etti. Mus'ab öldürülünceye kadar da hizmetinde kaldı.[25]

Erken dönem Arap kaynaklarında yer alan, cezadan kurtulma temalı anekdotların dikkat çekici yönlerinden biri de, bu anlatıların yalnızca İslâm coğrafyasıyla sınırlı kalmayıp, farklı medeniyetlere ait figürleri de kapsayacak şekilde geniş bir perspektif sunmasıdır.[26] Bu bağlamda, tarihî ve efsanevî şahsiyetiyle hem Doğu'da hem Batı'da derin izler bırakmış olan Büyük İskender'e atfedilen aşağıdaki kıssa, hakîmâne bir övgünün affı celbedebileceğini gösteren seçkin örneklerden biri olarak dikkat çekmektedir:

Büyük İskender, düşman hükümdarlarından birini esir alınca ona şöyle sordu:

— Söyle bakalım, sana ne yapmamı istersin?

Adam vakur bir şekilde şu cevabı verdi:

— Asil kimselere zafer anında ne yapmak yakışıyorsa onu!

Bu söz üzerine İskender, onu serbest bırakıp ülkesine gönderdi.[27]

Cezadan kurtulma umudunun, otoriteyi övme stratejisiyle nasıl ifade bulduğuna dair aktarılacak son örnek, Mekke'nin fethinden sonra Kâbe'nin yanı başında, Hz. Peygamber ile mağlup durumdaki Kureyş ileri gelenleri arasında geçen manidar sahnede tecessüm eder. Hz. Peygamber, yıllar süren düşmanlıklara rağmen Mekke'yi fethettikten ve Kureyş'e tebliğini yönelttikten sonra, taraflar arasında şu dikkat çekici diyalog yaşanır:

— Ey Kureyş topluluğu! Bugün size nasıl bir muamelede bulunmamı bekliyorsunuz?

— Sen asil ve cömert birisin ve öyle bir babanın oğlusun!

— Haydi gidin, serbestsiniz![28]

1.2. Dinî Referanslarla Hitap

Arap edebiyatı kaynakları, muhtemel tehlikeleri bertaraf etmek yahut verilmiş bir cezayı ortadan kaldırmak amacıyla başvurulan etkili söylem stratejilerinden birinin, dinî argümanlara dayalı hitaplar olduğunu ortaya koymaktadır. Bu stratejinin etkinliği, dinin yalnızca bireysel inanç ve ibadet alanıyla sınırlı kalma-

[25] Dîneverî, *'Uyûnü'l-ahbâr*, 1/179; Zemahşerî, *Rebî'ül-ebrâr*, 2/111-112.

[26] Müslüman Arap medeniyeti, diğer medeniyetlerin sadece ilmi müktesebatını almakla kalmamış kayda değer edebî ve folklorik malzemeleriyle de ilgilemiştir. Çeviri faaliyetleri sırasında bilhassa antik Yunan medeniyetine dair çok sayıda nükte Arapçaya aktarılmıştır. Örneğin İbn Ebû 'Avn (öl. 322/924), *el-Ecvibetü'l-Müskite* adlı anekdot derlemesinin "Filozof ve Bilge Cevaplar" ve "Yunan Meselleri" şeklinde iki bölümünü ağırlıklı olarak Yunan hikemiyatına ve anekdotlarına ayırmıştır. İbn Hindû (öl. 423/1032)'nun müstakil bir Grek antolojisi mahiyetindeki *el-Kelimü'r-rûhâniyye fi'-l hikemi'l-Yûnâniyye* adlı eseri de bu konuda önem arz eden derlemeler arasındadır.

[27] Râgıb İsfahânî, *Muhâdarâtü'l-üdebâ ve mühâverâtü'ş-şu'arâ ve'l-bülegâ* (Beyrut: Şeriketü Dâri'l-Erkam b. Ebî'l-Erkam, 1999), 1/282; Ebû Bekir Ahmed b. Mervân Dîneverî, *el-Mücâlese ve cevâhirü'l-'ilm*, thk. Ebû 'Ubeyde Âl Selmân (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1998), 3/363.

[28] Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik İbn Hişâm, *Sîretü İbn Hişâm*, thk. Mustafa es-Sekâ vd. (Mısır: Şeriketü Mektebe ve Matba'atü Mustafa el-Bâbî el-Halebî ve Evlâdih bi-Mısır, 1955), 2/412; İbn Cerîr Taberî, *Târîhü't-Taberî*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim (Beyrut: Dâru'l-Me'arif bi-Mısır, 1967), 3/61.

yıp, toplumun ahlâkî değerlerini, düşünce dünyasını ve vicdanî hassasiyetlerini şekillendiren köklü bir müessese olmasından kaynaklanmaktadır. Nitekim bu edebî geleneğe ait pek çok anlatı, nas otoritesine dayanan ifadelerin, özellikle hüküm makamında bulunan şahısların dinî duyarlılıklarına ve vicdanlarına hitap ederek, cezalandırma yönündeki tutumlarını yumuşatabildiğini ve affa yönelmelerine vesile olabildiğini ortaya koymaktadır. Bu çerçevede, dinî referansların nasıl stratejik biçimde kullanıldığını ve muhatap üzerindeki etkilerini somutlaştırmak üzere, literatürde yer alan bazı temsilî örneklere yer verilecektir. Bunlardan ilki, ilahî kudret ile beşerî otorite arasında yapılan anlamlı bir karşılaştırmanın, dindar bir hükümdarın vicdanında nasıl bir tesir meydana getirebildiğini gözler önüne seren şu anekdottur:

> İşlediği cürüm ile idamı hak eden bir suçlu Halife Mansur'un huzuruna çıkarıldı. Halife "Derhal vurun kellesini" emrini verdi. Adam sakin bir tavırla "Ey Müminlerin Emiri! Allah'ın kudreti ve mülkü sizinkinden çok daha büyük. O bile cezalandırmak istediğinde, öldürerek değil; ebedî yaşatarak cezalandırıyor" deyince, Mansur etkilendi ve adamın canını bağışladı.[29]

Klasik kaynaklardaki çok sayıda anekdot, hata işlemiş ya da cezayla karşı karşıya kalmış kişilerin, Kur'ân ayetlerinden alıntılarla kendilerini savunmalarını konu alır.[30] Bu tür örneklerde kişi, ayet otoritesini kendi lehine ustalıkla seferber eder ve karar merciinin hem zihnine hem de kalbine nüfuz ederek kendini affettirmeyi başarır. Bu çerçevede değerlendirilebilecek örneklerden biri Halife Me'mûn ile hizmetkârı arasında geçen, Kur'ân'daki üç kısa ifade üzerinden ilerleyen şu dikkat çekici sahnede karşımıza çıkar:

> Me'mûn'un özel hizmetinde bulunan, abdest suyunu döken bir kölesi vardı. Bir gün bu hizmetkâr Me'mûn'un eline su dökerken ibrik elinden kayıp yere düştü. Me'mûn ona öfkelenince kölesi sakince şöyle dedi:
>
> — Ey Müminlerin Emiri! Allah Kur'an'da şöyle buyurur: "*Öfkesini yutanlar…*"
>
> Me'mûn cevap verdi:
>
> — Hadi bakalım, öfkemi yuttum.
>
> Köle okumaya devam etti:
>
> — *"…ve insanları affedenler…"*

[29] İbrâhim b. Muhammed b. Ahmed İbn Ebû 'Avn, *el-Ecvibetü'l-müskite*, thk. Mey Ahmed Yûsuf (Kahire: 'Ayn li'd-Dirâsât ve'l-Buhûsi'l-İnsâniyye ve'l-İctimâ'iyye, 1996), 81; İsfahânî, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 2/282. Bu anekdota doktora tezimizde de yer vermiştik. Bkz. Çakır, *Klasik Arap Edebiyatında Nükte Derleyiciliğinin İlk Sistematik Örneği: el-Ecvibetü'l-Müskite*, 186.

[30] Arap toplumlarında Kur'ân-ı Kerîm yüzyıllar boyunca yalnızca bir ibadet metni olarak değil, aynı zamanda günlük hayatın içinde canlı biçimde yer alan bir dil ve anlam kaynağı olarak varlığını sürdürmüştür. Gündelik konuşmalardan edebî muhavereye, şakalaşmalardan siyasî hitabelere kadar pek çok alanda Kur'ân'dan iktibaslar yapılmış, bu da zamanla zengin ve renkli bir sözlü kültür mirası doğurmuştur. Bu gelenek içerisinde ayetlerin yalnızca dinî tebliğ veya nasihat amaçlı değil, aynı zamanda retorik bir araç olarak kullanıldığına dair çok sayıda örnek mevcuttur. Detaylı değerlendirmeler için bu alanda müracaat edilebilecek iki değerli çalışma vardır. Bkz. Muhammed Efil, *Klasik Arap Edebiyatında Bir Mizah Tekniği Olarak Kutsal Metnin Gücünden Yararlanma* (Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora, 2018); Şener Şahin - Hasan Taşdelen, *Kur'an'la Nükte* (Bursa: Emin Yayınları, 2009).

Me'mûn icabet etti:

— Tamam tamam. Affettim seni.

Köle son ayeti de ekledi:

— *"Allah, ihsan edenleri sever."*

Me'mûn tebessüm edip şöyle dedi:

— Git hadi, artık hürsün.[31]

Bu türden örnekler, dinî söylemin yalnızca doğrudan naslarla değil; aynı zamanda dua, yakarış ve uhrevî telmihler yoluyla da güçlü bir müdafaa aracına dönüşebildiğini göstermektedir. Bilhassa otoriteler karşısında yapılan bu tür ilahî adalet vurguları, muhatabın iç dünyasında sarsıcı bir tesir meydana getirebilmekte ve verilen hükmü değiştirecek ölçüde bir vicdan muhasebesine yol açabilmektedir. Bu etkiyi çarpıcı biçimde ortaya koyan bir örnek, Sıffin Savaşı sonrasında yaşanan şu hadisede görülmektedir:

Sıffin Savaşı gününde, Muaviye, Hz. Ali taraftarlarından bir adamı esir almıştı. Adamı huzuruna getirdiklerinde Muaviye ona:

— Hamdolsun ki Allah seni benim elime düşürdü, dedi.

Adam ise vakur bir sesle karşılık verdi:

— Böyle söyleme! Zira bu, bir nimet değil, bilakis musibettir.

Bunun üzerine Muaviye:

— Allah'ın, bir saatte birçok adamımı öldürmüş birini huzuruma getirmesinden daha büyük nimet mi olur? deyip boynunun vurulmasını emretti.

Adam, ellerini semaya kaldırdı:

— Allah'ım! Şahit ol ki Muaviye beni ne senin uğrunda öldürüyor, ne de razı olacağın bir sebep için… Bilakis, bu dünyanın değersiz malı ve fani saltanatı uğruna canıma kastediyor. Eğer bunu yaparsa ona hak ettiği karşılığı ver; yok eğer yapmaktan vazgeçerse de Sen ona layık gördüğünü nasip eyle!

Muaviye derin bir nefes aldı ve öfkesini yutkunarak bastırdı. Sonra:

— Allah seni kahretsin! Öyle bir laf soktun can yaktın; öyle bir dua ettin ki tam isabet ettin. Bırakın şunu gitsin, dedi.[32]

Bu konuda kayda değer bir diğer örneği de Cemel vakasından sonra yaşanan aşağıdaki diyalogda görmek mümkündür:

Cemel Vakası günü, Hz. Âişe'nin safında savaşan bir adam esir alındı ve Hz. Ali'nin huzuruna getirildi. Halife, onu görünce öfkeyle seslendi:

— Yazıklar olsun sana! Sen de mi bize karşı ayaklandın?

O sırada orada bulunan Eşter, öfkeyle araya girdi:

Ey Müminlerin Emiri, izin ver, bu isyankarın boynunu vurayım!

[31] Ebû Ömer Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed İbn 'Abdürabbih, *el-'İkdü'l-ferîd* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, ts.), 2/60.

[32] Dîneverî, *'Uyûnü'l-ahbâr*, 1/174; İbn 'Abdürabbih, *el-'İkdü'l-ferîd*, 2/46; Ebü'l-Me'âlî Bahâüddîn Kâfi'l-küfât Muhammed b. el-Hasen İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1996), 8/66.

Esir hamlesini yaptı:

— Ya Ali! Allah'ın huzuruna, beni affetmiş olarak çıkman; öfkeni dindirip sırf nefsin adına benden intikam alarak çıkmandan daha hayırlı değil midir?

Bu söz üzerine Hz. Ali bir an durdu, sonra hükmünü verdi:

— Serbestsin. Hadi dilediğin yere git.[33]

Cezayı hak eden bir kimsenin, araya giren üçüncü bir şahsın hikmetli ve yerinde müdahalesiyle kurtulduğuna dair örnekler de mevcuttur. Özellikle toplumda itibarı yüksek olan din âlimlerinin sözlerinin, hüküm makamı üzerinde etkili olabildiğini gösteren anlatılar dikkat çekicidir. Bu bağlamda, Hasan-ı Basrî'nin (ö. 110/728) adalet, niyet ve uhrevî sorumluluğa dair yaptığı şu veciz hatırlatma, böylesi müdahalelerin anlamlı örneklerinden birini temsil eder:

Hasan-ı Basrî, elleri bağlı idama götürülen bir adamın yanından geçiyorken maktülün velisine seslendi:

— Nereden bilebilirsin, belki bu adam yakınını öldürdü ama bunu bilerek yapmadı. Oysa şimdi sen, onu bile isteye ölüme götürüyorsun. Bu yüzden niyetini iyi yokla!"

Bu sözler adamın yüreğine dokundu ve şöyle dedi:

— Onu Allah rızası için affettim!"[34]

1.3. Durumu Dramatize Etme

Arap nükte edebiyatında cezadan kurtulma amacıyla geliştirilen söylem stratejileri incelendiğinde, en dikkat çekici ve tesirli yöntemlerden birinin de mahkûmların kendi durumlarını dramatize etme becerisi olduğu görülmektedir. Özellikle hayatî tehlike ile karşı karşıya kalan şahısların, başlarına gelen musibeti çarpıcı, dokunaklı ve zaman zaman mübalağalı bir dille tasvir etmeleri; muhatabın merhamet, vicdan ve insaf duygularını harekete geçirerek, infazın ertelenmesine yahut tamamen iptal edilmesine vesile olabilmektedir. İlgili rivayet malzemesine bakıldığında bilhassa otoriter ve sert mizaca sahip yöneticiler karşısında geliştirilen bu tür söylemler, kararın duygusal bir etkiyle yeniden gözden geçirilmesini sağlamaktadır. Bu noktada, söz konusu stratejinin etkileyici örneklerinden biri, Emevîler döneminin sertliğiyle tanınan valisi Haccâc b. Yûsuf'un (öl. 95/714) huzuruna çıkarılan bir mahkûmun, samimi ve dramatik vurgularla yaptığı yakarışı konu alan şu anekdottur:

Haccâc'ın huzuruna, İbnü'l-Eş'as isyanına katılmış ve uzun süre kaçak yaşamış bir adam getirilmiş. Adam, bezgin bir halde "Allah aşkına vurdur şu boynumu gitsin!" demiş. Haccâc hayretle "Neden ki?" diye sorunca, adam sebebini açıklamış: "Ya hu her gece rüyama girip beni boğazlıyorsun. Şimdi bir kere öldür de kurtu-

[33] Vatvât, *Gurarü'l-hâsâisi'l-vâzıha*, 503; Ebû Bekr Muhammed b. Muhammed b. 'Âsım el-Ğırnâtî İbn 'Âsım, *Hadâiku'l-ezâhir, fî müstehsini'l-ecvibe ve'l-müdhikât ve'l-hikem ve'l-emsâl ve'l-hikâyât ve'n-nevâdir*, thk. Abdüllatif Abdülhalim Ebû Hemmâm (Kahire: Dârü'l-Kütüb ve'l-Vesâikı'l-Kavmiyye, 2014), 98. Bu anekdotun farklı bir çevirisi için bkz. Dinçer, *Bir Mizah Kaynağı Olarak İbn 'Âsım el-Endelüsî'nin Hadâiku'l-Ezâhir Adlı Eseri*, 94.

[34] Dîneverî, *'Uyûnü'l-ahbâr*, 1/180.

lup gideyim!" Cevabı beğenen Haccâc adamlarına "Salıverin şunu!" demiş.[35]

İçinde bulunduğu durumu abartılı ve duygusal bir söylemle sunarak cezadan sıyrılma teması, sadece insanlar arasında geçen hadiselerde değil, hayvanlar üzerinden kurgulanan temsili anlatılarda da karşımıza çıkar. Bu çerçevede gelenekte meşhur olmuş komik ve ibretamiz örneklerden biri şudur:

Rivayete göre bir gün Hz. Süleyman, sarayının kubbesi altında otururken, içeriye bir çift kırlangıç girer. Erkek kırlangıç, dişisinin yanındayken kendisini olduğundan büyük gösterme hevesine kapılır ve şöyle böbürlenir:

— Yemin olsun ki istersem bu kubbeyi Süleyman'ın başına yıkarım!

Bu iddialı söz, Hz. Süleyman'ın kulağına ulaşınca, derhal kırlangıcı yakalatır ve huzuruna getirterek sorar:

— Sen misin kubbeyi başıma geçirecek olan?

Bunun üzerine kırlangıç, kendini cezadan kurtaracak zekice bir cevap verir:

— Ey Allah'ın Peygamberi! Evet, ben boyumdan büyük laflar ettim ama; maksadım şu hatunu tavlayabilmekti. Âşıklara ilişme ne olursun![36]

Bu tür dramatizasyonların en dikkat çekici örneklerinden biri de, klasik Arap mizahının renkli figürleri arasında yer alan tufeylîler zümresinden bir temsilcinin hikâyesinde karşımıza çıkar. Tamahkârlığının bedelini canıyla ödeme noktasına gelen bu şahıs, nüktedanlığını ve ajitasyon yeteneğini maharetle bir araya getirerek, paçayı son anda kurtarmaktadır:

Bir gün, tufeylînin biri bir grup adamın topluca bir yere götürüldüğünü gördü. Üzerlerindeki temiz elbiseleri, derli toplu hâlleri öyle hoşuna gitti ki hiç vakit kaybetmeden sinsice kalabalığın içine sızdı. Fakat birkaç adım sonra anlaşıldı ki, bu adamlar yemeğe değil, zındıklık ithamıyla idama gidiyorlardı. Durum emniyet âmirinin kulağına gidince, Tufeylî can havliyle atıldı:

— Kurbanınız olayım! Vallahi ben onlardan değilim. Zavallı bir tufeylîyim ben. Ziyafete gidiyorlar sanıp aralarına katılıverdim, bağışlayın!

Âmir ise hiç etkilenmedi ve soğuk bir ifadeyle emri verdi:

— Bu numarayla kurtulamazsın. Vurun şu adamın boynunu!

Adam yine yılmadı, bu defa daha da zekice bir hamle yaptı:

— Peki, madem keseceksiniz… O zaman cellâda söyleyin, kılıcı doğrudan karnıma salsın. Beni bu belaya sokan, o lanet olası yer!

Bu söz üzerine âmir gülmekten kendini alamadı. Adamı soruşturdu, gerçekten de şehirde tufeylîliğiyle meşhur biri olduğu ortaya çıktı. Sonra da canını bağışladı.[37]

[35] İbn Ebû 'Avn, *el-Ecvibetü'l-müskite*, 81; İsfahânî, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 2/206; Bahaüddîn 'Âmilî, *el-Keşkûl*, thk. Muhammed Abdulkerîm en-Nemerî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1998), 2/2/257. Bu anekdota doktora tezimizde de yer verilmiştir. Bkz. Çakır, *Klasik Arap Edebiyatında Nükte Derleyiciliğinin İlk Sistematik Örneği: el-Ecvibetü'l-Müskite*, 187.

[36] İbn Ebû 'Avn, *el-Ecvibetü'l-müskite*, 55; Ebû Tâhir Sadrüddîn Silefî, *et-Tuyûriyyât*, thk. Desmân Yahyâ Me'âlî - Abbâs Sahr el-Hasen (Riyad: Mektebetü Advâi's-Selef, 2004), 1/111; Ebü'l-Muzaffer Şemsüddîn Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân fî tevârîhi'l-a'yân*, thk. Komisyon (Dımaşk: Dâru'r-Risâleti'l-'Âlemiyye, 2013), 2/239.

[37] İbn 'Abdürabbih, *el-'İkdü'l-ferîd*, 7/236; Şihâbüddîn Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fî fünûni'l-edeb* (Kahire: Dâru'l-Kütüb ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, 2002), 3/329.

Tufeylî anlatısında karşılaşılan stratejinin farklı bir veçhesi ise aşağıda nakledilen bedevî nüktesinde tezahür etmektedir. Cezasının kaynağının kendi cehaleti olduğunu fark eden bedevî, bu durumu istihzalı ve latif bir söylemle tasvir ederek, ceza merciinin hissiyatına nüfuz etmeyi ve hükmü lehine çevirmeyi başarmaktadır:

Haccâc, bir gün bir bedevî hırsızı yakalattı ve ona yedi yüz sopa vurdurdu. Ne zaman sırtına bir darbe inse, adam şöyle diyordu:

— Allah'ım, şükürler olsun!

Bir süre sonra yanına bir akrabası yaklaştı ve şöyle dedi:

— Haccâc seni neden bu kadar dövüyor biliyor musun? Çok şükrettiğin için… Zira Cenab-ı Hak şöyle buyuruyor: "Andolsun ki şükrederseniz, artırırım." (İbrahim, 7)

Bedevî hayretle sordu:

— Bu gerçekten Allah'ın kitabında mı geçiyor?

Akrabası, "Evet, Allah'a yemin ederim ki öyledir," deyince bedevî irticalen şu mısraları söyledi:

يَا رَبِّ لاَ شُكْرَ فَلاَ تَزِدْنِي
أَسْرَفْتُ فِي شُكْرِكَ فَاعْفُ عَنِّي
بَاعِدْ ثَوابَ الشَّاكِرِينَ مِنِّي

Rabbim! Artık şükretmeyeceğim, artırma cezayı
Şükrümde aşırıya kaçtım, bağışla beni
Ne olur uzak tut benden şükredenlerin ecrini

Bu sözler Haccâc'a ulaşınca gülüp adamı serbest bıraktı.[38]

Yukarıdaki örneklerde görüldüğü üzere, ceza tehdidi altındaki bireyler, durumlarını dramatize ederek muhataplarının merhamet ve mizah duygularına seslenmeyi başarmaktadır. Bu dramatizasyon kimi zaman ajitasyona, kimi zaman ise ince bir hicve dayanır. Diğer taraftan bazı anlatılarda bu strateji, aklî melekelerin yerinde olmadığı izlenimini vererek, muhatabın yargılama gücünü zayıflatmayı hedefleyen "delilik iddiası" üzerinden işlerlik kazanır. Aşağıdaki anekdot, bu bağlamda kurgulanan dikkat çekici örneklerden biridir:

Haccâc bir gün tebdil-i kıyafet dışarı çıktı, karşısına biri çıkınca ona sordu:

— Haccâc'ın size karşı tavırları hakkında ne düşünüyorsun?

Adam, açtı ağzını yumdu gözünü. Galiz küfürler savurdu.

Bu sözler Haccâc'ı öfkelendirdi ve:

— Sen benim kim olduğumu biliyor musun? dedi.

Adam gayet sakin bir şekilde cevap verdi:

— Hayır. Kimsin?

Haccâc kendini ifşa etti:

— Haccâc'ın ta kendisiyim.

[38] Dîneverî, *'Uyûnü'l-ahbâr*, 2/68; İbn 'Abdürabbih, *el-'İkdü'l-ferîd*, 4/70.

Adam korktuğunu belli etmeden:

— Ya sen benim kim olduğumu biliyor musun? dedi.

Haccâc:

— Hayır. Sen kimsin? deyince de

Adam şu cevabı verdi:

— Bana Benî Âmir'in kölesi derler. Her ay muhakkak iki kez kafayı sıyırırım. Bugün de o günlerden biri işte!

Bu söz üzerine Haccâc kahkahayı bastı ve adamı bağışladı.[39]

1.4. Espri Yapma

Cezadan kurtulma amacıyla başvurulan söylem stratejileri arasında, hazırcevaplık ve zekâ ürünü esprilerle donatılan müdafaaların müstesna bir yeri vardır.[40] Arap edebiyatı kaynakları baskı ve tehdit altında sergilenen serinkanlılık ve mizahî zekânın, kişiyi en müşkül durumlardan kurtarabildiğini gösteren anlatılarla doludur. Bu anlatılarda, nüktedanlık bir güldürme vasıtası olmasının yanında; esasen öfkeyi dindiren, gerilimi azaltan ve cezai yaptırımları bertaraf eden güçlü bir savunma stratejisi olarak tezahür etmektedir.[41] Aşağıda aktarılacak örnekler, hayat memat sınırlarında dahi mizah duygusunu kaybetmeyen şahısların, bu istisnai meziyetleri sayesinde nasıl bir af zemini oluşturabildiklerini edebî ve tarihî bir çerçevede ortaya koyacaktır. Bu bağlamda dikkat çekici bir örnek, Kayrevânî'nin *Cem'u'l-cevâhir* adlı eserinde, "Cezadan Güzelce Sıyrılmak" başlığı altında kaydedilen şu anekdottur:

İbn Ahmed el-Medenî, kabile kavgalarının alevlendiği bir dönemde yola koyulup Azerbaycan'a gitmek ister. Yolda bir grup silahlı süvariyle burun buruna gelir. Korkudan eli ayağına dolaşır; kendi kendine mırıldanır:

— Eyvah! Şimdi bana soracaklar, "Sen kimlerdensin?" diye… Eğer "Mudarîyim" dersem, ya bunlar Yemânî çıkarsa? Biterim valla! "Yemânîyim" desem ve Mudarî olurlarsa? Yine gebertirler beni!

Derken süvariler yaklaşır. İçlerinden biri seslenir:

— Hey delikanlı! Kimlerdensin sen?

Adam tereddütsüz cevap verir:

— Bana bizim oralarda veled-i zina derler efendim!

Bu cevabı duyan süvariler kahkahaya boğulur. Adama eman verip yanına da birini katarak onu gideceği yere sağ salim ulaştırırlar.[42]

Zekâsını ve espri kabiliyetini bir tür savunma aracı olarak kullanan bu tür şahsiyetlerin anlatıları arasında, acımasızlığıyla nam salmış Emevî valisi Haccâc b.

[39] el-Kayrevânî, *Cem'ül-cevâhir fi'l-mülah ve'n-nevâdir*, 18.
[40] Bu konuda yapılmış kapsamlı bir makale çalışması vardır. Bkz. Şahin, "Klasik Arap Nesrinde 'Hazırcevaplık' Olgusu".
[41] Dikkat çekici bir anekdot için bkz. Şükrü Dinçer, *Klasik Arap Edebiyatında Çirkinin Mizahı* (Bursa: Emin Yayınları, 2024), 225.
[42] el-Kayrevânî, *Cem'ül-cevâhir fi'l-mülah ve'n-nevâdir*, 18.

Yûsuf'un yer aldığı şu vaka da kayda değerdir:

Haccâc, Sicistan seferine gönderdiği İbnü'l-Eş'as'ın (öl. 85/704) sürpriz bir şekilde isyan etmesiyle başlayan kargaşayı büyük zorluklarla bastırmayı başarır. Ayaklanmanın ardından esirler tek tek Haccâc'ın huzuruna getirilir; ancak uyguladığı sorgulama yöntemi, dönemin klasik usullerinden hayli farklıdır. Haccâc, "kâfir" olduğunu açıkça dile getirenleri bağışlarken, kendini "Müslüman" olarak tanımlayanları ise tereddütsüz şekilde idam ettirmektedir. Zira o, Haricîlerin inançları gereği küfrü asla ikrar etmeye yanaşmadıklarını çok iyi bilmektedir.[43] Haricîleri ayırt edebilmek maksadıyla izlediği bu sıra dışı uygulama bağlamında aktarılan aşağıdaki anekdot, Haccâc'ın huzurunda sorguya çekilen kişilerden birinin, zekice bir esprisi sayesinde ölümden kurtulmasını konu edinmektedir:

> (...) Haccâc'ın huzuruna birini daha getirdiler. Bakışlarını adama doğrultup seslendi:
>
> — Karşımda, gavurluğunu inkâr etmeyecek birini görüyorum sanki!
>
> Adam kendinden son derece emin bir ses tonuyla cevap verdi:
>
> — Ben mi inkâr edecek mişim gavurluğumu? Bu âlemde gelmiş geçmiş en okkalı gavur benim! Firavun bile yanımda Müslüman kalır!
>
> Haccâc kahkahayı basıp adamın canını bağışladı.[44]

Klasik Arap mizah edebiyatında cezadan kurtulma temalı anekdotların önemli bir kısmında başrolde sahte peygamber figürü vardır.[45] Bu tür anekdotlar, söz konusu figürün hazırcevaplık, nüktedanlık ve muziplikle donatılmış kişiliği etrafında şekillenir ve çoğu zaman da bu özellikler, ona yöneltilen cezaların hafifletilmesine ya da tamamen kaldırılmasına zemin hazırlar. Rivayetlerde yer yer kısa süreli hapis sahnelerine rastlansa da anlatıların genel akışı sahte peygamberin zekâsı sayesinde serbest kalmasıyla son bulur.[46] Bu konuda dikkat çeken örneklerden birisi şudur:

> Halife Hârûn Reşîd devrinde bir adam çıkmış, kalkmış peygamberlik iddiasında bulunmuş. Tabii hemen yakalayıp halifenin huzuruna getirmişler.
>
> Hârûn Reşîd, adama kaşlarını çatarak sormuş:
>
> — Hakkında söylenenler doğru mu?
>
> Adam göğsünü gere gere:
>
> — Elbette. Ben asil bir peygamberim!
>
> diye atılmış.
>
> Halife şaşkın bir gülümsemeyle devam etmiş:
>
> — Peki, iddianın gerçekliğine bir delil var mı?

[43] Hariciler asla kafir olduklarını ikrar etmedikleri için Haccâc onları ortaya çıkarmak amacıyla bu yönteme başvurmuştur. Bkz. İbn Kuteybe ed-Dîneverî, *el-İmâme ve's-siyâse*, thk. Ali Şeyrî (Beyrut: Dâru'l-Edvâ, 1990), 2/56.

[44] Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 21/246.

[45] Bu figür hakkında detaylı inceleme için bkz. Hüseyin Günday, *Klasik Arap Edebiyatında Mizahi Karakterler* (Bursa: Emin Yayınları, 2013), 350-364; Hüseyin Günday, "Klasik Arap Mizahında Sahte Peygamber Figürü", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21/2 (01 Haziran 2012), 199-228.

[46] Günday, *Klasik Arap Edebiyatında Mizahi Karakterler*, 361.

Adam hiç duraksamadan cevaplamış:

— Hiç olmaz olur mu? Dileyin benden ne dilerseniz!

O sırada meclisin bir köşesinde, tüysüz sakalsız uşaklar beklemekteymiş. Hârûn Reşîd eliyle onları işaret ederek:

— Öyleyse, şurada dikilen köselere derhal birer sakal bitir bakalım!

demiş.

Adam bir an başını öne eğip düşünmüş, sonra da ciddi bir yüz ifadesiyle:

— Aman efendim! Bu tertemiz, pırıl pırıl yüzlü gençleri sakallı yapıp da şu güzelim manzarayı bozmak olacak iş mi? Ama isterseniz yanınızdaki sakallıların hepsini bir çırpıda köseye çevirebilirim!

Halife, sahte peygamberin bu hazırcevaplığına öyle bir kahkaha atmış ki sonra da adama bir şeyler ikram edip yol vermiş.[47]

1.5. Retorik Güç Kullanma

Cezaya müstahak görülen kişilerin kurtuluşu, kimi zaman da sahip oldukları hitabet gücüne ve doğru zamanda sergiledikleri ikna becerisine bağlıdır. Özellikle söz söyleme sanatının yüksek bir toplumsal değer taşıdığı klasik Arap toplumlarında, retorik maharetle sarf edilen ifadeler, kriz anlarında cezayı def etmeye yönelik güçlü bir strateji olarak kullanılagelmiştir. Bu konuda aktarılan anekdot malzemesi çarpıcı bir dille yapılan müdafaaların, karar sahibini tesir altına alarak aleyhte verilen hükümlerin bozulabildiğini göstermektedir. Retorik gücün cezai kararları etkileyebilecek ciddi bir etken oluşunu işleyen örneklerden biri, Abbâsî Halifesi Mansûr'un (öl. 158/775) huzurunda yaşanan şu dikkat çekici sahnede karşımıza çıkmaktadır:

Anan b. Hureym anlatıyor:

Halife Mansûr'un huzurundaydım. O sırada, halifenin önüne bir grup mahkûm getirildi. Bunlar, ona başkaldırmış isyancılardı. Artık ölüm fermanları hazırdı; cellatlar emir bekliyordu.

Tam o anda, içlerinden biri öne çıktı ve şöyle hitap etti:

— Ey Müminlerin Emiri! Bil ki kim intikam alırsa, yalnızca öfkesini dindirir ve hakkını almış olur. Fakat böyle bir kimseye ne minnet duyulur ne de ismi insanlar arasında hayırla anılır. Oysa sen şimdi intikam yolunu seçersen, sadece adalet etmiş olursun; ama affedersen, bu senin yüceliğini gösteren bir ihsana ve fazilete dönüşür. Allah'ın kullarının hatalarını bağışlaman, senin de gün gelip O'nun huzurunda affedilmeni celbedebilir. Zira kullara gösterilen merhamet, Allah'ın rahmetini çeker. Bizleri bağışlaman, belki de senin için ilâhî affın kapısını aralayacaktır.

Bu sözlerden etkilenen halife tüm mahkûmları bağışladı.[48]

Karar merciini etkileme gücüne sahip sözler, yalnızca yumuşak ve yalvarıcı bir üslupla değil, zaman zaman cesur ve sarsıcı bir çıkışla da etkili olabilmektedir.

[47] Şihâbüddîn İbşîhî, *el-Müstetraf fî külli fennin müstetraf* (Beyrut: 'Âlemü'l-Kütüb, 1998), 476-477.
[48] Vatvât, *Guraru'l-hâsâisi'l-vâzıha*, 503.

Bunlardan birini Haccâc'ın huzurunda geçen şu hadisede görmek mümkündür:

> Haccâc, huzuruna getirilen esirlerin boyunlarını bir bir vurduruyordu. Derken sıra bir adama geldi. Adam ileri çıkıp haykırdı:
>
> — Haccâc! Diyelim ki biz suça battık… Peki ya sen? Sen cezanda çok mu temiz kaldın sanki?
>
> Bu beklenmedik söz Haccâc'ı şaşırttı. Bir an durdu, sonra etrafındakilere dönerek:
>
> — Yazıklar olsun şu leş yığınına! Daha önce içlerinden biri çıkıp böyle güzel konuşsaydı ya!
>
> dedi ve o andan itibaren infazlara son verdi.[49]

Retorik gücün, vicdana seslenen bir merhamet çağrısına dönüşmesi halinde nasıl sonuçlar doğurabileceğini gösteren bir diğer örnek de Halife Abdülmelik b. Mervân'ın (öl. 86/705) huzurunda geçen şu diyalogda karşımıza çıkar:

> Rivayet edilir ki, Halife Abdülmelik b. Mervân, bir adamın işlediği bir suçtan dolayı öfkelenmişti. Adam bu durumdan haberdar olunca kaçarak gizlendi. Nihayet yakalanıp Halife'nin huzuruna getirildiğinde, Abdülmelik onu öldürmeye karar verdi. Bunun üzerine adam şöyle konuştu:
>
> — Allah, arzunu gerçekleştirip beni eline düşürdü. Şimdi de sen, O'nun muradını gerçekleştirip affet. İntikam adalettir; ama bağışlamak fazilet. Ve Allah, ihsan sahiplerini sever.
>
> Bu sözler Halife'nin yüreğine dokundu ve adamı affetti.[50]

Bazı anekdotlarda ise, sınayıcı ve zorlayıcı bir durum karşısında sergilenen basiretli tutum ve etkileyici bir ifade tarzının, kişilerin akıbeti üzerinde hayati bir etki oluşturduğu müşahede edilir. Aşağıda sunulacak örnek, bu durumu en çarpıcı biçimde yansıtan anlatılardan biridir:

> Haccâc, eşini, oğlunu ve kardeşini esir aldırdığı Haricî bir kadına huzurunda sordurdu:
>
> — Haccâc bu üç esirden sadece birini seçmeni istiyor; hangisini seçersen onu serbest bırakacak. Söyle bakalım, tercihin nedir?
>
> Kadın bir süre başını öne eğip düşündü, sonra cevabını verdi:
>
> — Koca bulunur, evlat doğrulur; ama kardeş… Onun yeri doldurulamaz. Kardeşimi seçiyorum."
>
> Haccac bu cevaptan etkilenip kararını açıkladı:
>
> — Bu güzel sözleri ve hikmetli tercihi sebebiyle hepsini affediyorum.[51]

Bu konuda aktaracağımız son örnek ise retorik maharetin cezai hükmün iptalindeki etkisini çarpıcı biçimde işleyen aşağıdaki anekdottur. Şiirsel bir müdafaaya eşlik eden duygusal ve edebî bir istirham katı bir infaz kararının önüne şöyle

[49] Amr b. Bahr Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn* (Beyrut: Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, 2002), 1/217; Dîneverî, *'Uyûnü'l-ahbâr*, 1/179; Tennûhî, *el-Ferec ba'de'ş-şidde li't-Tennûhî*, 4/121.

[50] Vatvât, *Guraru'l-hâsâisi'l-vâzıha*, 476; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 6/63; İbn 'Abdürabbih, *el-'İkdü'l-ferîd*, 2/60.

[51] İsfahânî, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 1/434.

geçmiştir:

Abdülmelik b. Mervân bir hırsızı yakalatıp elinin kesilmesini emretti. Hırsız şairliğini konuşturarak affına tâlip oldu:

يَدِي يَا أَمِيرَ الـمُؤْمِنِينَ أَعِيذَهَا بِعَفْوِكَ أَنْ تَلْقَى مَكَانًا يَشِينُهَا

ولاَ خَيْرَ فِي الدَّنْيَا وَكَانَتْ حَبِيبَةً إِذَا مَا شِمَالِي فَارَقَتْهَا يَمِينُها

Ey Müminlerin Emiri! Elimi terk ettim affına
Bırak da uğramasın utanç verici cezaya
Dünya neye yarar, sevimli olsa bile
Veda ederse sağ elim sol elime

Ancak halife, hükmünden caymadı. Tam o sırada mahkûmun annesi huzura girdi:

— O benim biricik evladım, ekmek teknem… Bağışlayın ne olur!

Abdülmelik Nuh deyip peygamber demedi:

— Batsın öyle tekne! Vereceğim ceza Allah'ın hududu!

Anne yılmayıp son hamlesini yaptı:

— O hududu bir kerecik uygulamayıp bunu da Allah'tan af dilediğin günahların arasına katsan…

Bu sözden sonra halifenin gönlü yumuşadı ve hırsızı affetti.[52]

1.6. Etkili Müdafaa

Klasik Arap kültüründe "cezadan kurtuluş" teması etrafında şekillenen anekdot müktesebatının önemli bir bölümü, bireylerin kendilerini etkili savunmalar yoluyla affettirme çabalarına odaklanır. Bu bağlamda aktarılan pek çok rivayet, gerçekten bir suça karışmış ya da en azından töhmet altında kalmış kişilerin, muhakeme esnasında sergiledikleri beliğ ve yerinde müdafaalar sayesinde ya mevcut bir cezayı hafifletebildiklerini ya da muhtemel bir müeyyide kararını bertaraf edebildiklerini ortaya koyar. Karar makamını etkileyerek affı mümkün kılan unsur ise kimi zaman öne sürülen delilin ikna gücü, kimi zaman da sunulan mazeretin ya da yapılan istirhamın duygusal tesiridir. Aşağıda yer vereceğimiz birkaç temsili örnek, sorgulama sırasında yahut infaz öncesinde huzura çıkarılan şahısların, hitabet ve müdafaa gücünü kullanarak cezadan nasıl sıyrıldıklarını gözler önüne serecektir.

Bu tema kapsamında öne çıkan rivayet malzemeleri arasında sanıkların, yerinde ve zekice kurulmuş savunularla beraat etmeleri yer alır. Özellikle bazı örneklerde, zanlının soğukkanlılıkla sarf ettiği birkaç etkili kelimenin suçlamayı tümden geçersiz kıldığı görülür. Mesela aşağıdaki rivayette, zeki bir sanığın muhakeme sırasında sergilediği söz ustalığı sayesinde, üzerindeki ithamı anında bertaraf ettiği görülür:

[52] Dîneverî, *'Uyûnü'l-ahbâr*, 1/174; İbn Ebû 'Avn, *el-Ecvibetü'l-müskite*, 170; İbn 'Abdürabbih, *el-'İkdü'l-ferîd*, 2/40. Bu anekdot doktora tezimizde de kullanılmıştır. Bkz. Çakır, *Klasik Arap Edebiyatında Nükte Derleyiciliğinin İlk Sistematik Örneği: el-Ecvibetü'l-Müskite*, 274-275.

Bir gün, Kadı Ebû Dülef'in huzuruna bir sanık çıkarılmıştı. Adamın üstünü başını dikkatle süzen kadı, alayla karışık bir tonda şöyle dedi:

— Üzerindeki toz toprak, şüphe göstergesi sanki!

Sanık ise hemen karşılık verdi:

— Ama, toz toprak (teyemmüm alan) temiz insanların da alameti!

Bu cevaptan sonra Ebû Dülef adamı serbest bıraktı.[53]

Bazı anekdotlarda da ceza tehdidi altındaki zeki kişilerin, ayet ve hadisleri kendi lehlerine ustalıkla yorumlayarak karar mercilerini etkilemeye çalıştıkları görülür. Bu stratejinin dikkat çekici örneklerinden birinde savunmadaki incelik, âyetin otoritesiyle başarıyla bir araya getirilmiş ve müspet sonuç vermiştir:

Suç işleyen bir adam Halife Mansûr'un huzuruna çıkarılmıştı. Henüz sorguya başlanmadan önce, adam beklenmedik bir şekilde sözü alarak yüksek sesle şu âyeti okudu:

"Şüphesiz Allah adaleti ve ihsanı emreder." (Nahl, 90)

Sonra dönüp Halife'ye hitap etti:

— Başkalarını yargılarken adalet kısmını fazlasıyla yerine getirdiniz, ey Emirü'l-Müminîn… Şimdi âyetin 'ihsan' kısmını da benim üzerimde uygulamaya ne dersiniz?"

Bu etkili sözlerden sonra halife onu affetti.[54]

Kimi örneklerde de sanıkların, kendilerini etkili biçimde savunmak için hazırcevaplığın ve ironinin imkânlarından yararlandıkları dikkat çeker. Bu tür anekdotlarda kişi, suç isnadını doğrudan reddetmek yerine, absürt ya da ironik bir söylem geliştirerek yargı merciini şaşırtmayı amaçlar ve bu sayede de karar sürecini rasyonel bir muhakeme zemininden çıkarıp duygusal bir düzleme taşıyarak bağışlanma yolu arar. Aşağıdaki sahte peygamber anekdotu, tam da bu tarz bir müdafaanın cezai süreci nasıl tersine çevirdiğini göstermesi bakımından son derece dikkat çekicidir:

Me'mûn döneminde biri çıkıp peygamberlik iddiasında bulunur. Hemen yakalanıp saraya getirilir. Halife adamı şöyle bir süzer ve lafı dolandırmadan sorar:

— Peygambersin madem, hadi bakalım, şuracıkta bir karpuz yarat da görelim!

Adam istifini bozmadan karşılık verir:

— Olur ama üç gün mühlet isterim.

Me'mûn bu teklife sıcak bakmaz:

— Ne üç günü? Şimdi, hemen, burada istiyorum!

Adam içini çeker, sitemle seslenir:

— Hiç mi insafın yok ey Emir! Gökleri ve yeri altı günde yaratan Allah, bir karpuzu topraktan üç ayda çıkarıyorken; sen bana üç günü mü çok görüyorsun!

Me'mûn bu beklenmedik cevaba kahkahayı basar. Ardından adama "bir daha

[53] İbn Ebû 'Avn, *el-Ecvibetü'l-müskite*, 49. Bu anekdota doktora tezimizde de yer verilmiştir. Bkz. Çakır, *Klasik Arap Edebiyatında Nükte Derleyiciliğinin İlk Sistematik Örneği: el-Ecvibetü'l-Müskite*, 188.

[54] İsfahânî, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 1/285; Vatvât, *Guraru'l-hâsâisi'l-vâzıha*, 477.

böyle işlere kalkışma" diye tembihte bulunur, gönlünü almak için birkaç hediye verdirir ve yolcu eder.[55]

1.7. Açık Sözlülük ve Cesaret

Nükte edebiyatı kapsamında cezadan kurtulma yolları arasında öne çıkan yöntemlerden biri de kişinin korkusuzca ve açık yüreklilikle kendini ifade etmesidir. Bu tür vakalarda, çoğu zaman suç isnadıyla karşı karşıya kalan şahıslar savunma yapmaktan ziyade suçu kabullenir; fakat bunu öyle bir dürüstlük ve mertlikle gerçekleştirirler ki, hüküm makamında bulunan otorite bu tavır karşısında şaşkınlık yaşar ve çoğu zaman öfkesinden sıyrılıp yumuşayıverir. Böylesi bir davranış tarzının cezai süreci hafifletici ya da tamamen sona erdirici bir etki doğurması, Arap kültüründe yiğitliğin yüksek bir fazilet, açık sözlülüğün ise cesaret ve özgüvenin bir tezahürü olarak görülmesiyle yakından ilişkilidir. Bu tür örneklerde mizah, ince laf oyunları veya retorik hileler ikinci plandadır; asıl belirleyici unsur, kişinin kendi sözüne sahip çıkması, yanlışını dürüstçe kabul etmesi ve bu tavrı mertçe sergilemesidir. Bu bağlamda literatürde yer alan rivayetlerin önemli bir kısmının Haccâc b. Yûsuf ile ilgili olması dikkat çekicidir. Aşağıda yer verilecek anekdotun sonunda düşülen kısa not, hem Haccâc'ın karakterine dair anlamlı bir ipucu sunmakta hem de bu tür rivayetlerin neden onun şahsında yoğunlaştığını açıklamaktadır:

Bir gün Haccâc bin Yûsuf'a ok atılmıştı. Derhâl etrafındakilere emretti:

— Bakın bakalım, bu işi kim yaptı?

Tam o sırada fail yine ok atmak üzere elini kaldırınca fark edildi. Hemen yakalanıp Haccâc'ın huzuruna çıkarıldı. Korkudan neredeyse canı bedeninden çıkacaktı.

Haccâc, onu hafif alaycı bir tonla sorguya çekti:

— Bize gece boyunca ok atıp duran sen miydin?

Adam korkusunu gizlemeden cevap verdi:

— Evet, ey Emir!

— Seni buna ne sevk etti?

— Ne olacak, sapıklığım ve alçaklığım!

Bu beklenmedik doğruluk karşısında Haccâc bir an durdu, sonra sakin bir sesle,

— Bırakın gitsin, dedi.

Zira o, karşısındaki kişi gerçeği dürüstçe dile getirdiğinde öfkesi diner, kalbi yumuşardı.[56]

Benzer bir dürüstlük ve açık yüreklilik tavrının, nasıl etkili sonuçlar doğurabildiğini gösteren bir diğer sahne, geniş çaplı bir isyanın ardından gerçekleştirilen infazlar sırasında vuku bulur. Haccâc'ın huzurunda geçen bu hadise, zekice kurgulanmış bir savunmanın, yiğitçe sergilenen bir şahitlikle birleşerek iki mahkûmun hayatını nasıl kurtardığını gözler önüne serer:

[55] İbşîhî, *Müstetraf*, 477; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 4/15.
[56] Dîneverî, *'Uyûnü'l-ahbâr*, 1/180.

Haccâc, Abdurrahman b. Eş'as'ın taraftarlarını birer birer idam ettirdiği bir gün, mahkûmlardan biri öne çıkarak seslendi:

— Ey Emir! Üzerinizde benim bir hakkım var.

Haccâc şaşkınlıkla sordu:

— Neymiş senin benim üzerimdeki hakkın?

Adam, vakur bir edayla cevap verdi:

— Bir gün Abdurrahman sizi kötülemişti; ben de onun sözlerine karşı sizi savundum.

Haccâc kuşkuyla sordu:

— Peki, bunu kim biliyor?

Adam, kararlı bir şekilde seslendi:

— Bu olaya şahit olup da Allah aşkına doğruyu söyleyecek biri varsa, şimdi konuşsun!

Bunun üzerine esirlerden biri ayağa kalktı ve şöyle dedi:

— Evet, ey Emir, bu dediği doğrudur. O gün gerçekten sizi savundu.

Haccâc adamın serbest bırakılmasını emretti. Ardından tanıklık eden kişiye dönerek sordu:

— Peki sen neden onun gibi savunmadın beni?

Adam, yüzünü saklamadan cevap verdi:

— Çünkü ezelden beri sevmem de seni, ondan!

Haccâc bu dürüstlüğe gülümsedi ve:

— Doğruluğu sebebiyle bu da serbest bırakılsın! dedi.[57]

Açık sözlülük ve mertliğin cezai süreçler üzerindeki yumuşatıcı etkisi, çoğu zaman muhatapta hayranlık yahut saygı uyandıran bir dürüstlükle ilişkilidir. Bazı anlatılarda bu etki mizahî unsurlar ve hazırcevaplıkla da desteklenir. Bu doğrultuda değerlendirilebilecek bir örnek, halife Mu'tasım döneminde peygamberlik iddiasında bulunan bir kişinin huzurda sergilediği şaşırtıcı soğukkanlılık ve cesurca bir ironi ile cezadan sıyrıldığını gösteren aşağıdaki anekdottur:

Mu'tasım zamanında bir kişi peygamberlik iddiasında bulundu. Huzura getirildiğinde halife sordu:

— Sen peygamber misin?

Adam kendinden emin, cevap verdi:

— Evet!

Halife ikinci bir sual yöneltti:

— Peki kime gönderildin?

Adam:

— Sana! dedi.

Halife şehadet getirdi:

— Tanıklık ederim ki sen beyinsizin tekisin ve yine tanıklık ederim ki ahmağın

[57] Dîneverî, *'Uyûnü'l-ahbâr*, 1/180-181; Zemahşerî, *Rebî'ül-ebrâr*, 3/147.

önde gidenisin!

Adam cevabı yapıştırdı:

— Zaten her kavme kendi gibileri gönderilir!

Mu'tasım bu cevaba gülüp adama bir şeyler verilmesini emretti.[58]

Otoriter hükümdarlara itirazın tehlikeli sonuçlar doğurduğu bilinen bir gerçektir. Hele de bu itiraz topluluk içinde gerçekleşiyorsa ve muhatap acımasızlığıyla bilinen biriyse, itiraz edenin kellesinin gitmesi işten bile değildir. Ancak aşağıdaki rivayet olduğu gibi kişi özgüven ve cesaret konusunda muhatabına galebe çaldığında işin rengi değişebilmektedir:

Haccâc bir gün minbere çıkıp halka şöyle seslendi:

— Ey insanlar! Allah'ın haramlarından sakınmak uğruna gösterilen sabır, O'nun azabına katlanmaktan çok daha kolaydır.

Kalabalığın arasından bir adam ayağa kalkıp haykırdı:

— Ey Haccâc! Yazıklar olsun sana! Ne utanman kalmış ne de arlanman! Bunca zulmü yapan sen değilmişsin gibi kalkmış bir de bize nasihat mı veriyorsun?

Bu sözler karşısında öfkelenen Haccâc, adamın derhâl yakalanmasını emretti. Minberden indikten sonra onu huzuruna getirdiler. Haccâc adamın yüzüne bakarak şöyle dedi:

— Nasıl bana karşı bu kadar cüretkâr konuşursun!?

Adam ise geri adım atmadı:

— Ey Haccâc! Senin Allah'a karşı sergilediğin bu pervasızca cüret meşru sayılıyor da benim hakkı haykırmam mı sana fazla geliyor?

Bu sözlerden sonra ortamda derin bir sessizlik oldu ve Haccâc adamı serbest bıraktı.[59]

Sonuç

Bu çalışma, klasik Arap edebiyatında sözün affettirici yönünü merkeze alarak, geniş bir kaynak yelpazesinde yer alan "cezadan kurtulma" temalı anekdotları incelemeye tâbi tutmuştur. Yapılan kapsamlı literatür taraması neticesinde, bu anlatıların münferit ve rastlantısal vakalardan ibaret olmadığı; bilakis Arap toplumlarının kültürel kodlarını yansıtan ortak retorik örüntüler ve söylem kalıpları etrafında şekillendiği tespit edilmiştir. Bu çerçevede, metin analizi ve tematik yorumlama yöntemleriyle değerlendirilen çok sayıda örnek üzerinden cezadan kurtulmaya yönelik yedi temel söylem stratejisi belirlenmiş; her bir strateji, temsil gücü yüksek rivayetler eşliğinde tematik bir bütünlük içerisinde ele alınmıştır.

Elde edilen bulgular, cezaya müstahak görülen kişilerin hüküm ve otorite makamında bulunanları etkileyici bir övgü, dinî referanslar, dramatizasyon, espri yeteneği, hitabet gücü, etkili müdafaa yahut cesaret ve açık sözlülük yoluyla etki-

[58] Ebû Sa'd Âbî, *Nesrü'd-dürr fi'l-muhâdarât*, thk. Hâlid Abdülgani Mahfûz (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 2004), 2/157; İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye*, 7/242; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 4/15.

[59] Dîneverî, *el-Mücâlese ve cevâhirü'l-'ilm*, 6/277; İbn 'Asâkir, *Târîhü Dımaşk*, 12/143.

lemeyi başardıklarını göstermektedir. Bu stratejiler sayesinde, birçok durumda suçluların kusurları bağışlanmış; kesinleşmiş cezai hükümler geri çekilmiş, hatta mahkûmlar yer yer maddi manevi ödüllerle taltif edilmişlerdir. Bu temaya dair anlatılar arasında özellikle Emevî ve Abbâsî dönemlerine ait rivayetlerin yoğunluk arz ettiği; isim olarak Haccâc b. Yûsuf'un, figür olarak da yalancı peygamberlerin öne çıktığı görülmüştür.

Etkili bir sözün kılıcın hükmüne galebe çaldığını gösteren bu anlatılar, klasik anekdot literatürü içerisinde müstesna bir konumda yer almakta; pek çok müellifin bu konuya özel bir önem atfederek ilgili rivayetleri eserlerinde müstakil başlıklar altında derlediği görülmektedir. Bu yönüyle söz konusu anekdotlar, klasik nükte edebiyatının özgün ve dikkat çekici temalarından birini teşkil etmekte; edebiyat çalışmalarının yanında üslup ve belagat disiplinleri çerçevesinde de ele alınmayı hak eden kıymetli bir malzeme sunmaktadır. Öte yandan, klasik eserlerde bu ve benzeri temalardaki zengin anekdot külliyatı, sadece edebî bir içerik sunmakla kalmayıp hâkim–mahkûm, yönetici–reaya ilişkilerine dair aktardığı verilerle tarihî ve sosyolojik analizler için de önemli bir kaynak işlevi görmektedir. Anlatılar, dönemin siyasî atmosferine dair kimi zaman doğrudan, kimi zaman ise dolaylı biçimde bilgi sunmakta; dinî, toplumsal ve kültürel yapıya ilişkin pek çok ipucunu bünyesinde barındırmaktadır. Bu bağlamda, çalışmada ele alınan ve onlara benzer rivayetlerin yalnızca edebiyat araştırmaları değil; aynı zamanda sosyoloji, folklor ve antropoloji gibi farklı disiplinler açısından da değerlendirilmesi gerektiği; dolayısıyla bu anlatıların çok yönlü bilimsel çalışmalara zemin hazırlayacak nitelikte bir kaynak potansiyeli taşıdığı sonucuna ulaşılmıştır.

Funding / Finansman: This research received no external funding. / Bu araştırma herhangi bir dış fon almamıştır.

Conflicts of Interest / Çıkar Çatışması: The authors declare no conflict of interest. / Yazar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

Kaynakça

Âbî, Ebû Sa'd. *Nesrü'd-dürr fi'l-muhâdarât*. thk. Hâlid Abdülgani Mahfûz. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1. Basım, 2004.

'Âmilî, Bahaüddîn. *el-Keşkûl*. thk. Muhammed Abdulkerîm en-Nemerî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1. Basım, 1998.

Berkûkî, Abdurrahmân. *Kitâbü'z-Zehâ'ir ve'l-'abkariyyât*. 2 Cilt. Mısır: Mektebetu's-Sekâfeti'd-Dîniyye, ts.

Câhiz, Amr b. Bahr. *el-Beyân ve't-tebyîn*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, 2002.

Câhiz, Amr b. Bahr. *el-Mehâsin ve'l-ezdâd*. thk. Muhammed Sevîd. 1 Cilt. Beyrut: Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, 2002.

Çakır, Muhammed Faruk. *Klasik Arap Edebiyatında Nükte Derleyiciliğinin İlk Sistematik Örneği: el-Ecvibetü'l-Müskite*. Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi, Doktora, 2023.

Dinçer, Şükrü. *Bir Mizah Kaynağı Olarak İbn 'Âsım el-Endelüsî'nin Hadâiku'l-Ezâhir Adlı Eseri*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, 2017.

Dinçer, Şükrü. *Klasik Arap Edebiyatında Çirkinin Mizahı*. Bursa: Emin Yayınları, 1. Basım, 2024.

Dîneverî, Ebû Bekir Ahmed b. Mervân. *el-Mücâlese ve cevâhirü'l-'ilm*. thk. Ebû 'Ubeyde Âl Selmân. 10 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1. Basım, 1998.

Dîneverî, İbn Kuteybe. *'Uyûnü'l-ahbâr*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 2. Basım, 1997.

Dîneverî, İbn Kuteybe. *el-İmâme ve's-siyâse*. thk. Ali Şeyrî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Edvâ, 1. Basım, 1990.

Doğan, Yusuf. *Abbasîlerde Mizah*. Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Yayınevi, 2012.

Efil, Muhammed. *Klasik Arap Edebiyatında Bir Mizah Tekniği Olarak Kutsal Metnin Gücünden Yararlanma*. Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora, 2018.

Enbârî, Muhammed b. Ahmed. *el-Muhtâr min nevâdiri'l-ahbâr*. thk. Hâlid Ahmed es-Süveydî. 1 Cilt. Dımaşk: Dâru Kenân, 1. Basım, 2011.

Günday, Hüseyin. "Ebû İshâk Müzebbid el-Medînî'nin Mizahında Öne Çıkan Temalar ve Karakteristik Özellikler". *Dergiabant* 8/1 (31 Mayıs 2020), 170-201. https://doi.org/10.33931/abuifd.693503

Günday, Hüseyin. *Klasik Arap Edebiyatında Mizahi Karakterler*. 1 Cilt. Bursa: Emin Yayınları, 2013.

Günday, Hüseyin. "Klasik Arap Mizahında Sahte Peygamber Figürü". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21/2 (01 Haziran 2012), 199-228.

İbn 'Abdürabbih, Ebû Ömer Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed. *el-'İkdü'l-ferîd*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1. Basım, ts.

İbn 'Asâkir, Ebü'l-Kâsım Ali b. el-Hüseyin. *Târîhü Dımaşk*. thk. Ömer b. Garâme el-'Ammûrî. 80 Cilt. b.y.: Dâru'l-Fikr, 1995.

İbn 'Âsım, Ebû Bekr Muhammed b. Muhammed b. 'Âsım el-Ğırnâtî. *Hadâiku'l-ezâhir, fî müstehsini'l-ecvibe ve'l-müdhikât ve'l-hikem ve'l-emsâl ve'l-hikâyât ve'n-nevâdir*. thk. Abdüllatif Abdülhalim Ebû Hemmâm. Kahire: Dârü'l-Kütüb ve'l-Vesâikı'l-Kavmiyye, 2014.

İbn Ebû 'Avn, İbrâhim b. Muhammed b. Ahmed. *el-Ecvibetü'l-müskite*. thk. Mey Ahmed Yûsuf. 1 Cilt. Kahire: 'Ayn li'd-Dirâsât ve'l-Buhûsi'l-İnsâniyye ve'l-İctimâ'iyye, 1. Basım, 1996.

İbn Hamdûn, Ebü'l-Me'âlî Bahâüddîn Kâfi'l-küfât Muhammed b. el-Hasen. *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye*. 10 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1. Basım, 1996.

İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik. *Sîretü İbn Hişâm*. thk. Mustafa es-Sekâ vd. 2 Cilt. Mısır: Şeriketü Mektebe ve Matba'atü Mustafa el-Bâbî el-Halebî ve Evlâdih bi-Mısr, 1955.

İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn. *el-Muntazam fî târîhi'l-ümem ve'l-mülûk*. thk. Muhammed Abdülkadir 'Atâ - Mustafa Abdülkâdir 'Atâ. 19 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-

'İlmiyye, 1. Basım, 1992.
İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn. *Kitâbü'l-Ezkiyâ'*. 1 Cilt. b.y.: Mektebetü'l-Gazâlî, ts.
İbşîhî, Şihâbüddîn. *el-Müstetraf fî külli fennin müstetraf*. 1 Cilt. Beyrut: 'Âlemü'l-Kütüb, 1. Basım, 1998.
İsfahânî, Râgıb. *Muhâdarâtü'l-üdebâ ve mühâverâtü'ş-şu'arâ ve'l-bülegâ*. 2 Cilt. Beyrut: Şeriketü Dâri'l-Erkam b. Ebî'l-Erkam, 1. Basım, 1999.
Kayrevânî, el-Husrî. *Cem'ül-cevâhir fi'l-mülah ve'n-nevâdir*. thk. Ali Muhammed el-Becâvî. Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1987.
Nüveyrî, Şihâbüddîn. *Nihâyetü'l-ereb fî fünûni'l-edeb*. 33 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kütüb ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, 1. Basım, 2002.
Sarıçam, İbrahim. "İbrâhim b. Mehdî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/320-321. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
Sa'dî, Ali b. Yûnus. *Rekâ'iku'l-hulel fî dekâ'iki'l-hiyel*. thk. Hamed el-Beleyhed. Beyrut: el-Müessesetü'l-'Arabiyye li'd-Dirâsât ve'n-Neşr, 1. Basım, 2022.
Scott, James C. *Domination and the Arts of Resistance*. New Haven: Yale University Press, 1990.
Sıbt İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Muzaffer Şemsüddîn. *Mir'âtü'z-zamân fî tevârîhi'l-a'yân*. thk. Komisyon. 23 Cilt. Dımaşk: Dâru'r-Risâleti'l-'Âlemiyye, 1. Basım, 2013.
Silefî, Ebû Tâhir Sadrüddîn. *et-Tuyûriyyât*. thk. Desmân Yahyâ Me'âlî - Abbâs Sahr el-Hasen. 4 Cilt. Riyad: Mektebetü Advâi's-Selef, 1. Basım, 2004.
Şahin, Şener. "Klasik Arap Nesrinde 'Hazırcevaplık' Olgusu". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/1 (01 Ocak 2009), 331-364.
Şahin, Şener - Taşdelen, Hasan. *Kur'an'la Nükte*. 1 Cilt. Bursa: Emin Yayınları, 1. Basım, 2009.
Taberî, İbn Cerîr. *Târîhü't-Taberî*. thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim. 11 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Me'arif bi-Mısr, 2. Basım, 1967.
Tennûhî, el-Muhsin b. Ali. *el-Ferec ba'de'ş-şidde li't-tennûhî*. thk. 'Abbūd eş-Şâlcî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1978.
Tevhîdî, Ebû Hayyân. *el-Besâir ve'z-zehâir*. thk. Vedâd el-Kâdî. 9 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1. Basım, 1988.
Vatvât, Ebû İshâk Burhâneddin. *Guraru'l-hâsâisi'l-vâzıha*. thk. İbrâhim Şemsüddîn. 1 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1. Basım, 2008.
Zemahşerî, Cârullah. *Rebî'ül-ebrâr ve nusûsu'l-ahyâr*. 5 Cilt. Beyrut: Müessesetü'l-A'lemî, 1. Basım, 1991.